

Sogner, B. (2024). Fra Wolff til virkelighet: autoritet gjennom praksis. I K. Sogner (Red.), *De «tvende Correlata»: Henrik Stampes dansk-norske naturretsprogram* (s. 153–171). Fagbokforlaget. DOI: <https://doi.org/10.55669/oa360207>

7

Fra Wolff til virkelighet: autoritet gjennom praksis

Bjørn Sogner

Christiansand-erklæringen avrunder en serie med nyskapende erklæringer i akkurat året 1760. Til sammen tegner de et riss av en helhetlig tenkning om hvordan samfunnet og økonomien skal utvikles videre. Stampe vil bygge ned monopoler og korporasjoner; dette er en måte der individenes rettigheter settes i sentrum samtidig som det oppfyller statens – i betydningen statsapparatet, herskerrollens – interesser i å skape økonomisk vekst, i et fellesløft for å oppfylle det allmenne beste. Erklæringene skriver Stampe etter sju år som generalprokurør, og det er grunn til å se nærmere på hva annet denne naturretslige tenkningen som leder Stampe sto for. Stampe fremsto med autoritet og fikk gradvis gjennomslag for reformer.

Vanligvis pålitelige kilder samstemmer i at Stampe var en «svag» mann. Han sto meget ugjerne noen autoritet imot, og man kunne ikke alltid lite på at han ville fastholde hva han tidligere måtte ha gitt uttrykk for, dersom en motsatt oppfatning ble gjort gjeldende fra et hold han regnet som autoritativt,

skriver Reverdil.¹ Det kunne trenges meget teori for å få bestemt de krav som bør stilles for å kvalifisere for «Svaghed». I dette tilfelle synes det rimelig og tilstrekkelig å ta i bruk en praktisk og pragmatisk fremgangsmåte. Tidligere er det gjort en analyse av de prinsipielle standpunkter Stampe har på de områder som til sammen dekker det problemfelt som her skal undersøkes. Dette kapitlet skal være på vakt overfor tilfelle hvor han bryter med prinsippene. Det er selvsagt ikke gitt at han gjør det fordi han er «svag». Men det er grunn til å undersøke hvorvidt dette er grunnen, om noen autoritet kan finnes, som står imellom Stampe og hans prinsipper.

Det er greit nok at mange trekk ved hans stilling begrunner hvorfor han eventuelt kunne finne det fornuftig å bøye unna eller inngå kompromisser. Likevel er det grunn til å spørre om den kloke Stampe var så «svag» som han rolig lot sin samtid tro han var, eller om han, særlig ettersom hans erfaring i embetet vokste, kunne gjøre bruk av taktikk, som alternativ til direkte angrep, for å få gjennomført reformkrav helt eller delvis. Ikke minst én faktor må være viktig i denne sammenheng: Stampe får tid til å modnes i embetet i de rolige år da «Excellencerne» ennå ikke forstyrres av den syke Christian 7., men styrer og steller, om vi skal tro Moltke, med «det almindelige Beste» som prinsipp.² Stampe var en voksen mann, ca. 40 år, da han tiltrådte som generalprokurør. Det er de ca. 13 år til Christian 7.s tronbestigelse som utgjør hans viktigste arbeidsår. Det er grunn til å spørre hvorvidt disse aktive, utad rolige år i en moden manns liv gir ham økende evne til å manøvrere i det stille vann i byråkratiets København. Ett videre formål fins derfor, med å etterspore «Svaghed»: Er den for det første et skalkeskjul for taktisk manøvrering, og fins det for det annet noen utvikling, enten i Stampes bruk av taktikk, eller i hans evne til å stå autoritetene direkte og uttalt imot? Formålet er å etterspore hans evne til å få gjennomført sine prinsipper; spørsmålet om det fins en utvikling, i den ene eller andre betydning, gjør det nødvendig å ta kronologiske hensyn i denne undersøkelsen.

1 Reverdil, E.S. (1917). *Struensee og det danske Hof* (2. utg.). A.F. Høst, s. 60; Suhm op.cit., s. 29 f.

2 Wegener op.cit, s. 44 f.

«Familien»

I 1756 skrev generalprokurøren en erklæring: Nakskov bys borgere hadde klagd over at proprietærene omkring kjøpstaden gjorde dem innpass i privilegiene, ved å drive «Land- og Forprang». De selger korn og andre varer i strid med lov og forordninger.³ Stampe benytter anledningen til å si et par av sine sannhetsord om byens kornhandlere som stikker hodene sammen. I og for seg forteller ikke dette mer enn at hans sympati er på proprietærenes side i forhold til borgerne. Det viktigste ved å slå fast dette består ikke i at han skjeller ut borgerne, men i hans syn på proprietærene, og ikke i forhold til borgerne først og fremst, men overfor bøndene. De to tanker han formulerer, er at mens de små (danske) byene lever av handel med jordbruksvarer først og fremst, lever proprietæren av jordbruk og av sine bønder.

Dermed er de to grupper satt overfor hverandre, og Stampe kan begynne spillet; det er proprietæren som er gitt den beste hånden, eller rettere sagt får den i spillets gang: «Man maae saaledes betragte en Proprietair og hans samtlige Bønder som een og den samme Familie, i hvilken Proprietairen er Huusfader, og maae sørge for hele Familiens Velgaaende. Deraf følger at man ikke for meget maae indskrænke an Proprietairs Rettighed til at foretage sig det, der kan tiene til at opnaae denne Hensigt».⁴ Det generelle krav om at godseieren bør ha vide rettigheter settes i fullt lys først gjennom utsagnet «een og den samme Familie». Bak påstanden øynes Wolff meget lett; det Stampe beskriver, er det enkleste av de sammensatte samfunn.⁵

I 1756 velger altså Stampe å betrakte godset som en familieenhet i Danmark. Bøndene innordnes i denne familien, dvs. underordnes godseieren. Det er verdt å understreke at Stampe velger nettopp denne familietyper, og han har neppe noen annen grunn til å gjøre det enn den å skape et teoretisk grunnlag for å plassere bøndene som umyndige, annenklassens borgere. Han kunne meget vel ha latt det være; det er greit at han som naturrettsmann vil plassere individene inn i familier, men Wolff har andre familietyper han kunne valgt, som består av prinsipielt likeverdige individer.⁶ Stampe opptrer i denne sammenheng – hva teori angår – konformt med de herskende sosiale

3 Stampe op.cit. I, s. 616–624.

4 Ibid., s. 621.

5 Wolff (1769) §§ 963, 964, 965, 967.

6 Ibid.

og økonomiske forhold i Danmark, gjennom dette valg av en «stor» familie som normal.

Hvor dypt stemmer hans egen personlige oppfatning med dette? Noe sikkert svar er selvsagt vanskelig å gi, men det fins en mulighet for å komme et stykke på vei. Året etter, i 1757, skriver han generelt om betydning av selveiendom for bønder – det dreier seg fremdeles om danske forhold. Han hevder at selveiendom i prinsippet er en god ting. Det ville vært en fordel om flere danske bønder var selveiere.⁷

Det er et prinsipputsagn med støtte i Wolff-teori: Eiendomsretten hører til de ukrenkelige menneskerettigheter, er «naturgemass» ifølge mesteren.⁸ Dermed blir det et spørsmål hvorfor bøndene som er medlemmer av gods-familien, med ett skal opptre som individer utenfor denne. Stampe gir svaret samme sted: I Danmark bør man arbeide for å få «Ejendomsbønder i Stædet for Fæstebønder og Fribønder i Stædet for Hoveribønder». I de siste hundre år har utviklingen i Danmark gått i motsatt retning: Flere snes herregårder er opprettet; «hvoraf flyder, at nagle Hundrede Bønder *eller Bondefamilier* (min uthevnning) er udryddede, og nogle Tusinde Fribønder gjort til Hoveribønder. «At oprette en ny Herregaard er efter mine Tanker det samme som blandt endel gode og velhavende bønder eller Bondefamilier at udrydde 1/5 eller 1/6 for at gjøre de øvrige 4/5 eller 5/6 til Stoddere.»

Hoveribonden er verst stedt: En fri bonde som må gjøre hoveri blir fort ødelagt.⁹ En festebonde som ikke har hoveriplikt har nok lyst til å streve, men hemmes fordi han vet at fruktene av strevet tilfaller eieren. «Hvor inderlig en Glæde og Fornøjelse vilde det ikke være for vor dyrebare Konge, at der paa et sted i et Hjørne af Landet boede 800 à 1000 velhavende og til dels rige Familier, hvilke med deres Børn og Børnebørn i mange Led daglig vilde velsigne og takke Kongen som den, der havde lagt Grundvolden til deres Mængde, Lykke, Velstand, Rigdom, Glæde og Frihed».¹⁰

Bonden er altså medlem av den familieenhet som består av mann, hustru og eventuelle barn så lenge han ikke tilhører noe gods. Blir han medlem av et slikt, f.eks. av en nyopprettet herregård, blir han medlem av godsfamilien

7 Stampe op.cit. II, s. 545 f. Jfr. Jensen (1936), s. 54.

8 Wolff (1769) op.cit. §§ 209 og 255 f.

9 Hoveri er arbeidsplikt.

10 Stampe op.cit. II, s. 545–561.

– en «Stodder». Ellers risikerer han å bli «udryddet», altså drevet fra gården. Hans manipulasjon med begrepet «Familie» i 1756 kunne lett føre til misforståelser sammenholdt med det han skriver året etter: Han mener det samme. Det nye er at Stampe gir uttrykk for sin personlige oppfatning i 1757. Svaret på hvorfor han gjør det da, og ikke året før, er lett. Året før skrev han en erklæring. I 1757 forteller han hva han mener i et privat brev til en venn.

Dermed er det i forbifarten klart at Deuntzer tar feil i sin vurdering av Stampes holdning til bøndene, at han mangler hans sans for deres frie personlighet. «Ideen om Personlighedens selvstændige Berettigelse overfor det almene Vel kommer intetsteds frem».¹¹ Den har han, når han bare får formulert den. Hvorfor gjør han da ikke det, når han kan gjøre det så teoretisk vakkert? Her kunne selvsagt hevdes at det ikke tilligger generalprokurøren å formulere sitt private syn i en erklæring. På den annen side, det gjør nå engang mannen, titt og ofte, skarpt og ikke til å misforstå. Det er neppe annen teori om dette som holder mål enn at han ikke våger – finner det hensiktsløst, eller på annen måte ikke formålstjenlig. Det som er viktig, er at man her må regne med en grense for Stampes muligheter til å virke som reformator. Han sier ikke det han mener dersom han regner med at hans mening støter på motstand fra en kompakt majoritet i autoritative kretser.

Konklusjonen på drøftingen av hans erklæringer om norske og danske bønder i 1755 og 1756, sammenholdt med hans egne private synsmåter, slår fast at Stampe er en mann som både kan finne på å skrive imot sin egen oppfatning, og å tie med den. Det er rimelig språkbruk å konkludere med at han er en «svag» mann på dette tidspunkt. Spørsmålet om «Svagheden» er personlig eller taktisk ser vi bort fra, fordi vi er mer opptatt av virkninger av den enn av dens psykologiske grunnlag.

Henrik Stampe var en dyktig byråkrat og ingen nidkjær reformator. Likevel føler han seg innsnørt ved å befinne seg i den posisjon som erklæringene om «Landmanden» fra 1755 og 1756 har brakt ham inn i. Han søker seg ut av den. Det gjør han i 1760, da han arbeider planmessig på bred front. Når det gjelder bøndene, har hans erklæring denne gang preg av et angrep. Dette finner sted i den norske husmannserklæringen. Denne har i tidligere avsnitt vært drøftet som et fremstøt for å få slått fast innholdet i det «almindelige Beste». I denne

11 Deuntzer op.cit., s. 91.

sammenheng skal den brukes til et annet formål: Den gir Stampe anledning til å formulere sin egen oppfatning av hva en «Familie» bør være. Dermed får han anledning til å uttrykke et vesentlig trekk ved sin oppfatning av menneskelige rettigheter, i Wolffs ånd.

I Norge finner Stampe nemlig en «Familie»-struktur på landet som stemmer overens med den han ser som den rette: Når ny jord blir ryddet i Norge, heter det i husmannserklæringen, blir landet «formet» ikke bare med én innvåner, men med en familie, fordi et nyryddet stykke jord gjerne straks blir lagt ut til en husmannsplass.¹² Og hva «Familie» betyr i denne sammenheng, kan neppe Stampe ha vært i tvil om: «Af saadanne Huusmænd, erindrer Vice-Statholderen, at de fleeste kun have nogle Skieppers Sæd, andre 1 til 1½ Tøndes ...; da de tildeels ernære sig af dette lidet Jordbrug, tildeels af deres Arbeide, ... Hvilke skionne og ypperlige Folk i et Land! hvem vilde ikke bidrage til at formere deres Antal. Gid Norge havde nogle 100 000de af dem».

Stampes syn, så stikk imot tradisjonell oppfatning av standen, kan selvsagt tilskrives mangel på kunnskap om husmannskår. Men mangelen på kunnskap forklarer ikke den begeistring han velger å presentere, den være seg ekte eller ikke. Den må søkes i en videre sammenheng.

Ovenfor er husmannserklæringen behandlet som en av de mest sentrale i hele Stampes produksjon, en av de som klarest røper hans idéhistoriske identitet, og plasserer hans resonnementer, motiveringer og hele tankegangen hans inn i en sammenheng. Her skal søkes belegg for den teori at erklæringen er sentral også i en kronologisk sammenheng: For første gang formulerer Stampe her hvordan staten bør regulere forholdene for en stor gruppe mennesker. Han formulerer i samsvar med grunnleggende trekk i sitt menneskesyn.

Han leder oss inn på sporet ved å sette husmannen opp imot festebonden: De «skionne og ypperlige Folk» imot «Stodderne». Det er ikke økonomisk eller sosial forskjell i vanlig forstand som skaper denne diametrale motsetning. Selvsagt er det heller ikke noen slags odelsbonderomantikk. Nøkkelen til forskjellen ligger i «Familien», dvs. det faktum at den norske husmann selv er en husfar, mens den danske festebonden er medlem av godset, «Domus».

Stampe behandler to spørsmål i erklæringen. Det første er om beskatning, og er drøftet. Det andre behandler bygselsedlene på plassene: Skal

12 Stampe op.cit. III, s. 46 f.

gårdbrukeren forpliktes til å gi husmannen livsfeste, eller skal han kunne gjøre som han vil? Jeg tror dette spørsmålet har vært sentralt i Stampes bevissthet, og at svaret på det belyser langt mer omfattende problemer enn byggsedlene.

Han mener at gårdbrukeren ikke behøver å gi livstidsfeste, og begrunner det: Han «besidder med fuld Eiendoms-Ret alle de Jorde og Pladser, som ligge og høre til Gaarden, ... Naturligviis beroer det paa ham selv, om, og paa hvilke Vilkaar, han vil bortfæste eller bortleie saadan en Plads». Dette er stram sosialpolitikk å legge opp til. Men programmet i den inneholder en – teoretisk – hyllest til husmannen: «Fuldkommen Friehed paa begge Sider er det, som meest beforder slige Contracter; derimod pleier Tvang og Indskrænkning af Friehed, at indskrænke dem og formindske deres Antal». For jo flere avtaler som blir inngått, dvs. jo flere plasser som bortfestes, desto fullere «Casse». Det er den umiddelbare hensikt. Men sitatene rommer en implisitt oppfatning av den norske husmann som setter ham i en kvalitativt annen klasse enn festebonden i Danmark: Programmet Stampe vil legge opp til, innebærer at husmannen i Norge skal opptre i et jevnbyrdig kontraktsforhold til gårdbrukeren. Denne rettslige jevnbyrdighet skal være normalen. Og for Stampe, som for Wolff, er slik rettsterminologi en måte å uttrykke menneskesyn på. Naturrettsmannen begeistres over å skulle legge til rette forholdene i Norge, hvor den økonomisk fattigst og sosialt lavest stilte gruppe på landet opptre i et jevntilt forhold til jordeieren. Han nevner motsetningen til «Danmark paa Landet, hvor man ... snart ikke veed af anden Contract at sige ...» (enn på livstid).

Dette grunnleggende menneskesynet kommer altså, for å summere det opp, frem i to trekk: For det første er den norske familienormalen den «lille» familie, den som gjør hver husfar til fullborger. For det annet, og i logisk sammenheng med det første, skal selv den fattigste og ringeste av disse norske fullborgere, og nettopp de som står nederst på samfunnsstigen, være med på «fritt» å treffe den avtale som legger til rette deres materielle livskår. De to trekk hører sammen. Det er første gang Stampe formulerer denne naturrettslige individualismen. Han gjør det ikke i programs form. Han holder sitt ideal opp for «Excellenserne», i den grad at han tillater seg å bli panegyrisk for å gjøre inntrykket sterkere.

I denne erklæringen fra 1760 er Stampe i stand til å gi uttrykk for hva han mener om hvordan menneskers kår bør organiseres. Han kan dekke seg bak den forestilling at han beskriver rådende forhold, vanlig norsk samfunnsstruktur. Sammenlignet med Stampes tidligere «Svaghed» er dette et viktig

fremstøt. Det fortjener å sammenholdes med andre trekk i erklæringer fra dette året med de mange og store erklæringer.

Stampe – en mann med autoritet

Svært mye taler for at Stampes tre viktige erklæringer fra 1760 var vel forberedt. Han jobbet lenge med dem. Etter at han har sittet i månedsvis med de store erklæringene som skulle komme i 1760, velger han å sende ut sin første erklæring om et samlet sett byprivilegier, Bragernes og Strømsø, fra august 1759. Erklæringen behandler en søknad om «forbedring» i privilegiene fra de to steder, for å søke å bringe dem i best mulig samsvar med Christianias fra 1749.¹³

Stampes angrep på denne søknaden er egentlig angrep på innenbys næringsregulering, med det han kaller «Laug» i sentrum. Dette trekket, og særlig det at han velger å sende ut denne erklæringen av alle han har under arbeid, regner jeg som en forberedelse av de senere erklæringer, en oppmykning av det «marked» hvor de skal gjøre sin virkning. Det er neppe noen tilfeldighet at Bragernes og Strømsø går ut før Christiansand og urtekremmerne. I den eldste saken har han også visestattholderen i ryggen, han har ingen motstand fra innflytelsesrikt hold i København eller i Norge – ingen amtmann eller andre embetsmenn engang, og saken kan ikke regnes for å ha riksviktig interesse, ikke av andre enn drammenserne (og Stampe, muligens): Det dreier seg om to norske provinssteder, som ikke engang har full status av kjøpsteder.

Desto bedre egnet er saken til å gjøre «Excellencer» og folk i Kanselliet oppmerksom på prinsipielle standpunkter. Og dersom erklæringen først aksepteres, får ikke Stampe bare godtatt den relativt forsiktige konklusjon at stedenes privilegier er bra nok som de er, også de sterke premisser er presentert for herrene: De får lese, og gis anledning til å la approbere, hele hans syn på innenbys næringsregulering. Dette gjentas i urtekremmererklæringen – i mer systematisk og bedre begrunnet form, men uten at prinsipielle nyheter er føyd til.

13 Thorson op.cit., s. 531 f.

Dermed har Drammen tjent som en kanal for Stampe til å få fremført de almene prinsipper som bør legges til grunn. Mest direkte tror jeg Drammen gjør tjeneste som forberedelse for urtekremmererklæringen, men også for Christiansand-erklæringen gjør den selvsagt nytte, når den først er godtatt. Stampe har økende autoritet, og dette kommer til uttrykk nettopp i 1760 og erklæringene om Christiansand, om Københavns urtekremmere og husmannserklæringen.

I nettopp husmannserklæringen står Stampe Rentekammeret imot, han hevder uten å nøle den motsatte oppfatningen om beskatning av plassene. Dristigheten er likevel ikke imponerende: Han har visestatholderen på sin side – én autoritet med og en imot, som i 1755. Men til forskjell fra da uttrykker han iallfall klart sin mening. I noen grad er hver erklæring «spesialisert» – Christiansand-erklæringen har et konsentrert angrep på de instanser som har behandlet saken før Stampe, og den konsoliderer de stillinger han vinner ved angrepet. Iallfall er det viktig at Stampe har en autoritet bak seg, Benzon, en som støtter selve innholdet i hans meninger. Dermed kan han angripe de autoriteter som står bak privilegieforslaget. Det er ikke kjøpmenn og andre kjøpstadsborgere denne gangen – dem kjenner han, sier Stampe: De har sjelden byens «Flor, Velstand og Opkomst» for øye. Men i dette tilfelle har kommissærene stort sett vært embetsmenn, og følgelig har ikke Stampe hatt slike fordommer. Likevel har han aldri sett mindre aktelse enn i foreliggende forslag for det «almindelige Beste», og aldri større vekt på utvortes tvang, monopoler, forbud og innskrenkninger. Grunnen er at embetsmennene følger borgerne. Amtmannen, f.eks., har glemt «at han var Amtmand, men erindret, at han boede i Christiansand». Lagmann, foged og sorenskriver har gått imot forslaget om å opprette en ny kjøpstad på Agdesiden fordi innbyggerne der ville bli unndratt deres jurisdiksjon. Med Benzon i ryggen angriper Stampe embetsmenn for deres allianse med borgerskapet. Dette angrepet representerer en fase i hans «frigjøring» overfor autoriteter.

I erklæringen om urtekremmerne gjør han også bruk av en autoritet, men her av en annen art. Han samarbeider ikke med noen enkeltperson. Nå er det en sak som alt er nevnt tidligere at Stampes angrep mot laugene gjennomføres i et gunstig klima for ham: «Excellencerne» er ikke velvillig innstilt

overfor laug.¹⁴ Men Stampes direkte motstander i denne saken er den mektige Københavns magistrat, som støtter urtekremmerne.¹⁵ For en gangs skyld, og helt unntaksvis, søker Stampe sin autoritet i faglitteratur, idet han bruker Josiah Childs «smukke Afhandling om Handelen» fra 1660-årene. Han ikke bare henviser til den; med støtte i Childs autoritet utreder han den alminnelige polaritet, det alminnelige beste og enkeltmenns fordel.¹⁶

I september 1760 sender han altså fra seg to store erklæringer om næringsregulering. Begge angriper bestående forhold. Christiansand-erklæringen er den mest omfattende, dvs. det er den som behandler det største område, rettere sagt de fleste områder. Erklæringen om urtekremmerne behandler stort sett bare innenbys næringsregulering, men til gjengjeld, for å holde fast ved sammenhengen, er de krefter som må regnes for å stå Stampe imot sterkere her enn i Christiansand. For sikkerhets skyld sørger imidlertid Stampe for å ha autoriteter på sin side i begge tilfelle. Det kunne innvendes at sir Josiah Child, som skrev nesten 100 år før 1760, er en lovlig svak autoritet å bygge på dersom Stampe virkelig regner med alvorlig motstand mot sine tanker, særlig fra magistraten i hovedstaden. Det er grunn til å tro at han heller ikke bare bygger på Child, men at han sommeren og høsten 1760 driver en virkelig offensiv, som han har gjort visse forberedelser til på forhånd.

Som utgangspunkt for å hevde at Stampe driver en offensiv, må nevnes at han bruker meget lang tid på de tre erklæringer, om husmannsplassene, Christiansand og urtekremmerne. Det var 1 ½ til 1 ¾ år fra han får sakene til han sender dem fra seg, og det er uvanlig lenge for den ellers raskt arbeidende mann.¹⁷ Hvorfor tar nettopp disse erklæringene så lang tid? Én sak er at de er lange og omfattende, men de inneholder synspunkter Stampe har hatt lenge, og til dels de samme synsmåter forfektet – dels er imidlertid, og dette er kanskje det viktigste, ulike felter fordelt på hver sin erklæring. Det siste punktet er et indre kriterium, det første et ytre, for at erklæringene sendes ut samlet med det for øye å gi omrissene av et samlet program. Delvis er som nevnt Stampes forskjellige erklæringer avfattet etter hvert som han fikk sakene til behandling. Disse momentene tyder i retning av at han samler opp saker,

14 Stampe op.cit. II, s. 61 ff. og s. 64. (Litt uklar henvisning i original.)

15 Ibid.

16 Stampe op.cit. III, s. 145.

17 Deuntzer op.cit., s. 86.

skriver om de problemer han vil ha utredet, og så sender dem på «markedet» i god orden og med bra samling.

Offensiven sommeren og høstparten 1760 foregår med støtte: 1. Av hans egen forberedelse av kollegium og «Excellencer», kanskje gjennom flere erklæringer, iallfall direkte den som øremerkes for formålet, angrepet på Bragernes' og Strømsøs søknad om privilegier. 2. Av visestattholderen i Christiansands tilfelle; støtten hos Norges øverste embetsmann får Stampe til å tillate seg å refse enkelte av de andre. 3. Av Josiah Child som får æren av å opptre som den eneste autoritet Stampe i det hele tatt gjør noen særlig bruk av i erklæringer av denne art (at han en gang nevner Grotius, Pufendorfs og Montesquieus navn endrer ikke dette; han nevner dem, men gjør ikke bruk av dem¹⁸). 4. Som en samlingsfaktor, en alment dekkende forklaring på hvorfor han overhodet våger et slikt angrep i 1760, må nevnes at han inntil da har fått støtte, møtt medgang på høyeste hold. Hans samtid, «Excellencer» så vel som skribenter, går rundt med den samme modell for reformer innen de materielle sektorer i samfunnet som han selv gjør.

Dette året betegner altså en fase i hans utvikling. Det siste moment skulle især tjene til å forklare hvorfor han nettopp da finner det hensiktsmessig å stå relativt *åpent* frem med relativt *omfattende* tanker.

Offensiven fortsetter

Det har vært hevdet at Stampe fikk sin posisjon i Kanselliet og generelt sin mulighet til å få gjennomført noe av sitt program svekket, da hans «Velynder» grev Holstein døde i 1763, og ble etterfulgt av den mer konservative grev Otto Thott som oversekretær i Danske Kanselli.¹⁹ Etter mitt skjønn holder ikke dette stikk. Erklæringen om bøndene innenfor Stavangers 3-milsgrense gir det beste motargument.

I 1746 hadde de bøndene som bodde utenfor Stavangers «*accorderede tre Miles Circumference*» fått lov å selge sine kornvarer hvor de ønsket i landet. I samme reskript fikk de tillatelse til å kjøpe den trelast de trengte fra bøndene

18 Stampe op.cit., I s. 58.

19 Riising op.cit., s. 110.

i Hardanger, Sunn- og Nordhordland, «item Lister Amt».²⁰ Det dreide seg om et nødvendig varebytte; korrespondansen tyder på at det var en lokalt begrenset handel. Tillatelsen betydde en forenkling av handelen, idet bøndene slapp å føre varene innom kjøpstaden. Men samtidig innebar den en innskrenkning i Stavangers privilegier, så saken gikk ikke igjennom uten motstand derfra.²¹ Saken hører hjemme blant de korreksjonene til de strenge byprivilegier fra 1730-årene som det finnes en del av fra 1740-årene.

Saken var ikke brakt i havn med dette. Stemningen blant «Almuen» i Stavanger var krigersk i 1763, av flere grunner. For det første begynte så smått reaksjonene på ekstraskatten, som skulle føre til strilekrigen et par år senere. For pengefattige bønder var den et svært løft. Noen lokale embetsmenn oppførte seg tankeløst og hensynsløst når de drev inn pengene. Flere år i første halvparten av 1760-årene ga dårlige kornavlinger på Vestlandet. Enkelte steder, som i Stavanger, var det tilløp til uroligheter.²² I 1763, med kornknapphet i byen, hadde et firma kjøpt en skutelast korn i distriktet som folk i byen påsto de mente å føre til Bergen. Folk samlet seg og tvang byfogden til å selge seg kornlasten for en pris de selv fastsatte. Amtmann Lachmann, som i regelen var velvillig innstilt overfor bønder og «Almue», sendte en rapport om selvtekten. Den gikk helt til topps i byråkratiet, ble behandlet av Stampe kort etter, og Stampe innstilte på at deltakerne i oppløpet skulle slippe straff mot å betale erstatning. Dette ble utfallet av episoden.²³

Men problemene med kornhandelen i byen og distriktet var ikke avgjort med dette. Amtmann Lachmann tok kort etter et initiativ. Han sendte et brev til Rentekammeret, der han klagde på vegne av bøndene over enkelte misforhold i handelen. For det første ble bøndene innenfor tremilsgrensen dårlig behandlet i byen, de fikk lave priser for det kornet de solgte – som de ikke hadde lov å selge andre steder. De måtte selge kornet etter vekt, men trengte de selv å kjøpe korn, måtte de ta det etter mål. Dette betydde i regelen at de tapte 1/8 pr. tønne. Kapitelstakstene, på leidang, landskyld og tiende, ble satt etter markedsprisen i Christiansand, som lå høyere enn i Stavanger. Det tapte bøndene på når de betalte avgiftene i penger.

20 Wessel-Berg op.cit. I, 9.12.1746.

21 Elgvin, J. (1956). *En by i kamp: Stavangers historie*. Stabenfeldt, s. 279.

22 Steen (1932) op.cit., s. 390–401.

23 Stampe op.cit. IV, s. 501–505; Elgvin op.cit., s. 312.

Kammeret sendte Lachmanns brev til Kanselliet, som utba seg opplysninger fra visestattholderen. Denne sendte saken til stiftamtmann Adeler i Christiansand, og dermed var den inne i den vanlige embetsgangen. Adeler avviste hele klagen fra Lachmann, og Benzon følger ham. I sin erklæring til regjeringen sommeren 1764 hevder Benzon for det første at kapitelstakstene er satt etter loven. Stiftsdireksjonen har latt undersøke hos fogdene om prisene i hvert fogderi i stiftet. Bonden tvinges ikke mer i Stavanger enn andre steder til å selge under markedspris, og får selge og kjøpe hos hvilken borger han vil. Klagene er ubegrunnet.²⁴

Stampes taktikk i erklæringen består i å refse all tidligere saksbehandling. Amtmannens besværinger på almuens vegne har meget for seg, men noe skikkelig forslag har han ikke. Hva stiftamtmann Adeler mener, forstår generalprokurøren slett ikke. Selv visestattholderen «synes mod hans Sædvane, noget løselig at have behandlet denne Materie». Stampe er dårlig underrettet.

Ett punkt tar han standpunkt til likevel. Lachmann hadde foreslått å nedsette en kommisjon for å angripe vanskene. Det vinner ikke gjenklang. Kommisjonen til nye byprivilegier for Christiansand viste hva man kan vente; embetsmenn bør ikke brukes til slikt, for i «Oeconomien, finder man ofte de Kongl. Betientes Indsigt derudi overmaade indskrænket». Generalprokurøren har ofte ønsket at faget ble mer studert, «saa at endog anseelige Embetsmænd ikke saa jævnlig skulde befindes, derudi at anstøde mod de allerførste Grunde, eller det saa kaldte A.B.C.»²⁵

Saksbehandlingen er altså ikke bare dårlig, den er slik man kan vente. Arrogansen er en form; realiteten er at Stampe tar sats for å løse problemer i Norges «indvortes Oeconomie», ikke bare alene, men etter uttrykkelig å ha eliminert byråkratiet, dvs. den norske embetsstand fra Benzon og nedover. Det kan hevdes for dette begrensede område at han ikke lenger driver taktikk, men legger opp til en strategi. Kritikken av embetsstanden i og for seg er et taktisk trekk. Den er et effektivere utgangspunkt for å bryte staven over deres forslag enn om han bare hadde erklært seg uenig i de meninger de ga uttrykk for. Innledningsklagen over dårlig underretning tjener samme hensikt: Den er satt der for å underkjenne embetsmennene overfor regjeringen. Men

24 Statthalderarkivet C IV prot. 4. 24.2.1764, erkl. dat. 14.7.64. Norges Riksarkiv.

25 Stampe op.cit. IV, 505–511.

Stampe går videre: Forslagene fra Stavanger vitner om samme ånd som privilegieforslaget fra Christiansand. «Jeg troer, den maae herske langs Vestkanten i Norge». Men derfor skal den fjernes, sier Stampe. Når kollegiene har uttalt seg om hans forslag til nye privilegier for Christiansand, vil det bli undersøkt om man kan oppheve de såkalte circumferenser overalt i landet. De legger bånd på handelen og svekker fliden.²⁶

Siste punkt går videre enn Stampe noen gang har gått tidligere. Å avskaffe circumferensene i hele Norge krever en innsats av en helt annen natur enn han noen gang har sett seg embetsmessig i stand til å yte: Det krever en landsomfattende lovgivning på handelsrettens område, noe byprivilegiene av 1662 ikke hadde gitt, som landet ikke hadde i 1765 og ikke før i 1842.²⁷

Stampe sier intet om hvordan en slik påtenkt lovrevisjon skulle utføres, heller ikke hvem som skulle sitte i en mulig komité. Men at generalprokurøren måtte få en fremtredende plass er selvsagt; etter det program han antyder for revisjonen. Når den bl.a. skal revidere byprivilegier, må nødvendigvis Danske Cancelli, Stampes eget collegium komme sterkt frem, ettersom byprivilegier hører under Kanselliet. En annen sak er at Stampe i alle fall måtte komme til å tre i forgrunnen ved et slikt arbeid, i kraft av posisjon og erfaring.

Stampes erklæring innstiller bl.a. på at bøndene innenfor Stavangers 3-milsgrense, liksom de som bor utenfor, bør få føre sine «Producter og Vare» til hvilken kjøpstad de finner for godt. All omsetning av korn bør skje etter mål, og Sandnes bør være sentral for handelen.

Stampes erklæring gikk til Benzon, som skrev til Adeler og ba om hans oppfatning av forslaget. Stiftamtmanden forklarte hvilken post i Stavanger privilegier det stridde mot. Men nå har Benzons pipe fått en annen lyd. I to brev på vårparten 1765, ett til kongen og ett til Kanselliets oversekretær Otto Thott, gjør han Stampes tanker fullt ut til sine.²⁸ «Intet synes meere billigt, og tillige fornøden i dette Rige, hvor Districternes Frugtbarhed er saa uliige, end at Almuen udi et Amt nyder Frihed at Kiøbe Sæde- og Brød Korn af et andet Arnts Almue, som deraf kan have tilovers». I brevet til Thott mener han at borgerne i Stavanger misbruker sine privilegier ved prisfastsettelsene.

26 Ibid.

27 Schweigaard op.cit.

28 Statth.ark. C IV; 4, 4.1.65, og to brev 27.4.65. Norges Riksarkiv.

I erklæringen til kongen minner han om at Stavanger hører under Bergens tolldistrikt og har fri innførsel av korn fra hvor de vil.

Det er jo denne oppfatningen som rimer med tidligere uttalelser av Benzon. Han har ikke trengt å skifte oppfatning for å endre holdning i denne saken. Den tidligere innstilling, som Stampe refser, fulgte Adeler, og skyldes vel helst en alminnelig frykt for å endre byprivilegier – den har han lagt for dagen tidligere også. Det er presset fra Stampe og fra korrespondansen med regjeringen som får ham til å endre syn på saken. Nå har Stampe distansert Benzon – han leder, visestattholderen følger. Innstillingen fra Stampe og Benzon ble approbert sommeren 1765. Det heter at «det skal være de inden 3 Mil fra Stavanger boende Bønder, ligesom den øvrige Almue i Norge, tilladt at sælge og kjøbe deres Varer i den Kjøbstad hvor de finde sig bedst behandlede».²⁹

Dette er en svært almen form. Det ser ut som om den helt opphever circumferensene i Norge, og slik tolker Steen den.³⁰ Elgvin forklarer formen med «den oppløsning og manglende sakkunnskap som rådet.»³¹ Selvsagt kan et kongelig reskript i teorien oppheve enhver eldre lovgivning. Det ville bare være så aldeles i strid med Frederik Vs rådgiveres vanlige fremgangsmåte å ta et såpass drastisk skritt som å endre hele landets handelsregulering med ett enkelt pennestrøk uten ytterligere kommentarer. Jeg tror ikke hensikten med den form reskriptet har, var så vidtgående. Hvordan samtiden oppfattet det, vet vi ikke. Det er sikkert rimeligst å tro at de så på det på samme måte som Schweigaard i 1841. Han oppfattet det som en opphevelse av circumferensen for Stavangers vedkommende, og uten gyldighet utenfor.³²

Jeg tror at Schweigaard har rett i det grunnsyn på norsk næringsregulering som ligger til grunn for dette standpunkt, nemlig at reguleringen ikke var riksenhetlig, men sentret om de åtte kjøpsteder fra 1662, samt de som var kommet i tillegg senere. Derfor tror jeg at hensikten med reskriptet var begrenset til det geografisk begrensede område som hele saken gjaldt, dvs. Stavanger amt og ikke mer. Reskriptet tar standpunkt til Stavanger bys privilegier og bare dem. Andre byers privilegier besto fremdeles, på papiret og i realiteten – hvordan

29 Wessel-Berg op.cit., 7.6.65.

30 Steen (1932) op.cit., s. 273.

31 Elgvin op.cit., s. 315.

32 Schweigaard op.cit.

det forholdt seg med det siste, hvordan de ble etterlevd, vet vi lite om, og det spiller mindre rolle i nettopp denne sammenhengen.

Det som står igjen, er å søke å forklare den almene form reskriptet har fått. Og den tror jeg skyldes mindre generell «manglende sakkunnskap» enn et forsøk på å bokstavtolke begge de to herrer, Norges visestattholder og generalprokurøren, som har forfattet innstillingene. Reskriptets form samarbeider nemlig Benzons ordlyd om almuens rett til kornhandel i hele riket med Stampes uspesifiserte «Producter og Vare». Men Stampe tenkte jo på bøndene i Stavanger amt, ikke på andre norske bønder. Han kjenner jo godt skillet mellom «Lands Lov og Ret» og de lokalt gyldige privilegier. Det er de siste han tar standpunkt til i denne saken også.

I amtet var det jo først og fremst korn bøndene hadde å selge, så noen spesifikasjon av varesalget var ikke nødvendig. Tilbake står en liten rest av tvil når det gjelder Stampe. Han har tidligere vist tendenser til noe almene formuleringer; liksom i den er det fristende å lese inn i denne en videre målsetning enn den foreliggende sak kunne føre frem til. På den annen side, i et reskript som gikk til stiftamtmanden i Bergen samme dag om samme sak, står det uttrykkelig at det er «deres Kornvarer» jærbuene får selge fritt, som almuens ellers i Norge. Så det er mulig å lese en enkel lapsus inn i «Varer» hvor det skulle stått «Kornvarer» også i det første reskriptet.

Siste punkt er i alle fall en liten detalj i selve sammenhengen. Den står perifert også, i det som er et tema i dette kapitlet: Stampes «Svaghed», og den utvikling hans evne til å få formulert sine grunnleggende synsmåter gjennomgår. I samsvar med den tanke som utgjør hovedtesen i dette arbeid, må det dermed hevdes at de forsøk på å legge Wolffs naturrett til grunn for reformer av næringsreguleringen i Stampes tid, når et foreløpig høydepunkt i erklæringen om jærbuens rett til å selge korn andre steder enn Stavanger, selv om de bor nærmere byen enn den gamle grensen for indre circumferens.

En oppsummering av Stampes «utvikling» synes rimelig, med det siktepunkt å bestemme hans plass i avgjørelsesprosessen: Hvordan har han nådd den, og hvilket omfang har den i 1765, det siste år av den gode tid med Frederik V på tronen og «Excellencerne» ved makten.

Konklusjon

En undersøkelse av Stampes «utvikling» dreier seg ikke om vekst eller endring i innholdet i tankegang. Det tiåret det dreier seg om, har vi ingen kilder som tyder på at noen vesentlige synsmåter endrer seg hos ham. Utviklingen skjer innen hans evne, vilje eller mot til å formulere de oppfatninger, eller iallfall en del av dem, som han har – eventuelt de endringer som skjer rundt ham i Kanselliet. Det har vært et hovedpunkt i kapitlet at denne «utviklingen» er nært knyttet til hans «norske» erklæringer, især om byprivilegier, selv om også husmannserklæringen står sentralt.

1. I 1755 og 1756 er Stampe en «svag» mann. Erklæringen om landkremmerne og høkerne viser en teknisk dyktig balansegang mellom autoriteter som har vidt forskjellig oppfatning. «Svagheden» kommer mindre klart til syne i selve balansen enn i det faktum at Stampe skriver mot egen grunnleggende overbevisning. Vel så dårlig samsvar mellom grunnsyn og formulert oppfatning gir hans danske bondefamilie-begrep: «Storfamilien» som gjør bonden til en del av proprietærens familie. Men Stampe drives til denne oppfatningen av de rådende forhold i Danmark: Wolffs «storfamilie» – «domus» – er et uttrykk for hvordan forholdene faktisk er. Formuleringen bærer i og for seg intet vitnesbyrd om «Svaghed» eller om det motsatte. Den resignerer overfor det samfunn Stampe finner – det er resignasjonen som eventuelt rommer svakhet. Men da må den sammenholdes med privatbrevet fra året etter hvor Stampe våger å gi uttrykk for sin reelle mening om også de danske bønder.
2. I den grad Stampe har noe «gjennombrudd» overfor autoritetene, skjer det i årene 1756–1760. Jeg tror det er spilt møye å søke etter spesielle grunner for dette. Han trenger noen år for å bli kjent med sitt embete og det kolossale antall saksområder som det konfronterer ham med. Særlig tror jeg det siste er viktig: På det økonomiske felt, innen næringsreguleringen, og ikke minst innen norske forhold, trenger han tid til å lære meget han ikke kunne på forhånd. Han beklager seg jo i 1755 over mangel på kunnskaper om Norges «indvortes Oeconomie». En liten mulighet for at han vinner i selvsikkerhet innen dette tidsrommet er til stede: Noe av det han etter eget sigende satte størst pris på, var antagelsen i den danske adelsstand i 1759: Han trodde selv, sier iallfall at han trodde det, at han hørte til en «meget gammel Norsk adelig Familie, der tilforn haver været i stor

Anseelse i disse Riger» og fikk konfirmasjonsbrev på adelig herkomst – oppfatningen holder ikke stikk, men strakk til for formålet.³³

«Gjennombruddet» skjer etter fremstøt langs to akser. Husmannserklæringen uttrykker Stampes egentlige mening med statens overordnede formål: «Det almindelige Beste». Utredningen av dette begrepet og alt det innebærer er fast knyttet sammen med individuell «Lykke» – det er selvsagt for en naturrettsmann. Det er et ideal Stampe holder opp for kollegium og «Excellencer». Dette idealet vil han gi dem som et program, et alment program, ikke bare ett som skal gjelde for Norge. Dette er også selvsagt for en naturrettsmann; han må søke å realisere det almene. Og innenfor dette idealet som veksten i nyrydding i Norge representerer står «Familien», den «lille» norske husmanns- og bondefamilie, som den selvsagte og grunnleggende enhet. Dens integritet markeres enda sterkere ved Stampes understrekning av at husmannens vilkår skal legges til rette ved frie, individuelle avtaler, avtaler hvor begge parter står fritt (gårdbrukeren kan altså i realiteten diktere betingelsene i en tid med større etterspørsel etter enn tilbud på jord, men dette er ikke Stampes realitet). Hans idealindivid bygger sin eksistens på avtalefrihet for begge kontraherende parter.

I 1760 kan han altså fremstille sin idealstat, bygd på et idealforhold, nemlig naturretts «Entfaltung», mellom staten på den ene side og de «vindskibelige» familier på den annen. Idealet er Norge, hvis rolle i denne sammenhengen, altså som ideal, er den å tjene som kanal for innføring av de ideelle tilstander, de forhold som best samsvarer med menneskets natur. Reformen i rikene må ta sikte på å etterligne norske forhold.

3. Stampe våger ikke samtidig, i en annen sammenheng, å ta skrittet så langt som til å foreslå slike reformer i Danmark som han nødvendigvis må ha ønsket. I urtekremmererklæringen nøyer han seg med et angrep som både er sterkt i formen, vel underbygd med hans naturretstanker og solid støttet til autoritet, men likevel begrenset i rekkevidde: Det er laugene han angriper, håndverkere og handlende, mindre og midlere borgerskap. Andre skjærer fri.
4. Norges næringsregulering skilles ut som noe forskjellig fra Danmarks. Dette har en videre hensikt enn bare å få fremstilt et ideal; det har som

33 Stampenberg op.cit., s. 49.

formål å gjøre bruk av idealet. Han er nok enig i de trekk ved en økonomisk helstatspolitikk som er for hånden – hvordan skulle han kunne si noe annet – men på den annen side går han til dels meget langt for å slå fast Norges egenart. Lengst når han vel idet han manipulerer med rettskilder for å kunne hevde at «Landprang» ikke er forbudt i Norge. Han har videre målsetning med dette enn den som grunner seg på omsorg for de «Enroulleredes» jektehandel, og et mer alment mål enn selv det å fremme økonomisk individualisme på «Vestkanten i Norge» hvor den står slik tilbake. Begge disse momenter er selvsagt med, og særlig det siste deltar i en tankesammenheng: «Frieheid», som er sjelen i handelen, danner en ufravikelig forutsetning for at mennesket skal kunne oppnå «Lykke», liksom – selvsagt – for at det «almindelige Beste» skal fremmes.

Norge kan holdes opp som ideal, og idealet kan søkes realisert i Norge, fordi motstanden, representert ved korporasjoner, er mindre vanskelig for generalprokurøren å trenge igjennom. På den måten kan Norge tjene som innføringskanal for reformer i en retning som Stampe ønsker av langt mer almene grunner enn av hensyn enten til Danmark eller til Norge.

I 1759–1760 gjør han bruk av et par tekniske midler for å få åpnet vei for «Frieheden» i Norge.

- a. Han gjør mer systematisk bruk av Benzons enn tidligere, til å tjenestegjøre som autoritet. Norges visestattholder nyter stor tillit som fagmann på Norge i København.
 - b. Den første erklæringen hans om et fullt sett byprivilegier, søknaden fra Bragernes og Strømsø som han skriver i 1759, er lagt opp som en forberedelse, av regjeringen, for nye fremstøt. En liten norsk by uten sterk støtte kan tjene som innfallsport.
 - c. Med denne støtten og forberedelsen går han til offensiv i 1760. Det er da han utformer et fyldig program for reformer i Norge, dvs. i neste omgang for Danmark–Norge, næringsregulering.
5. I 1765 tar han skrittet enda videre. Da frigjør han seg aldeles fra enhver autoritet under selve regjeringen. Han refser Norges embetsstand, inklusive Benzons. Han forteller, uten detaljer, men også uten forbehold, at han akter å sørge for en ny norsk handels- eller næringslovgivning.